

Оксана Тищенко

СИСТЕМНІ ВАДИ МОВИ ПІДРУЧНИКІВ ТА ПОСІБНИКІВ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ (НА МАТЕРІАЛІ РЕЦЕНЗОВАНИХ РУКОПИСІВ)

Для отримання грифа Міністерства освіти і науки України (гриф "Затверджено Міністерством освіти і науки України" або гриф "Рекомендовано Міністерством освіти і науки України") автор, видавництво або інші фізичні та юридичні особи звертаються до Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН, молоді та спорту України, надавши попередньо відредаговані рукописи підручників, посібників, робочих зошитів, програм тощо. Рецензування цих рукописів (загалом це близько 30 джерел)¹ під час роботи предметної комісії з української мови Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України дало змогу виявити системні порушення мовних норм (лінгвальні вади) та недоліки наукової інтерпретації мови як предмета вивчення (лінгвістичні вади). Найвиразніші з виявлених порушень засвідчено на рівні: 1) реалізації лінгвального складника (дотримання мовних норм; змістова коректність формулювань; етичність формулювань 2) добору мовного матеріалу (за змістом та джерелами) та 3) науковості (термінологічно-понятійна точність; змістова відповідність мовним та науковим фактам; повнота; логічність). Розгляньмо їх послідовно.

Реалізація лінгвального складника.

Мовні норми в тексті рукописів. І в текстах вправ, і в метатекстах трапляються порушення різнорівневих норм:

– **орфоепічних:** не завжди дотримано чергування *у–в, і–й* тощо, іноді неправильно позначено наголос;

– **орфографічних:** *анали / аннали; домисл / домисел; аргумент / аргумент; міграція / міграція; марсіянин / марсіанин*

¹ Оскільки після доопрацювання ці помилки, сподіваємося, будуть (чи були) усунуті, ми не наводимо прізвищ авторів, констатуємо стан мовного оформлення підручників та посібників на момент проведення експертизи щодо надання грифу Міністерства.

тощо (такі помилки загалом нечисленні й здебільшого зумовлені недоглядом, частина – впливом неофіційного правопису);

– **лексичних:** *висловлювання / вислів* (у значенні тексту, а не процесу його продукування); *відсутні / немає* (стосовно неістот); *даний / такий, цей; замітка / допис; розробка / розроблення, випрацювання; виділяє / виокремлює; допоможе / дасть можливість; співпадає / збігається; повинні / мають; включає в себе / містить, вміщує, об'єднує; чи розділяєте ви думку / чи погоджуєтесь ви;*

– **граматичних:** найпоширенішими є зловживання: а) формами активних дієприкметників на -уч-, -юч-: *відділяючі, відокремлюючі, уточнюючі, пояснюючі, думаючий, проймаючий, тонізуючий;* б) пасивними конструкціями: *розглядаються важливі теоретичні теми, відтінки голосу повинні використовуватися, члени речення можуть пропускатись, зворот виділяється паузою, учням пропонується дати відповідь;* в) аналітичними формами вищого й найвищого ступенів порівняння: *більш доцільний; найбільш активний.* Спостережено помилкове заміщення форми найвищого ступеня формою вищого: *конкурс на кращу доповідь / конкурс на найкращу доповідь.* Пункт (в) можна пояснити інертністю навчальних програм щодо їхнього змісту: досі ми ніде не натрапили на засторогу про те, що українській мові властиві переважно синтетичні форми вищого та найвищого ступенів порівняння (крім тих, що вказують на зменшення ознаки), а отже, учні так само вивчають два способи утворення цих форм. Синтаксичні неузгодження (*осмислює поняття «інформація» як базового поняття журналістики*) здебільшого зумовлені неухважним редагуванням;

– **стилістичних:** у текстах трапляються науково-популярні фрагменти, що не сприяє чіткості викладу навчальної інформації; нечіткість поняттєво-термінологічного апарату виявляється у тавтології: *мовлене й написане слово* (мовлення є усне й писемне); *вивчення документів і джерел* (документи і є джерелами) та ін.

Змістова коректність формулювань. Деякі завдання до вправ сформульовано некоректно через тавтологію, нечіткість метамови підручника, непослідовність викладення теоретичного матеріалу, неухважне редагування. Так, у тексті з назвою

Самозакоханий Нарцис читаємо: *Нарцисом називають людину самозакохану, яка милується сама собою*. Запитання до тексту: *Що означає вислів «самозакоханий нарцис»?* (підручник для 7 кл.), гіпотетична відповідь: *самозакохана людина?* У завданні до іншого тексту: пояснити, у чому полягає *відмінність бойового гонака від інших видів спорту та громадських організацій скаутського типу*, некоректно порставлено в один ряд *вид спорту* й *організацію*. Вправа на мовностилістичний аналіз складається із трьох завдань, лише одне з яких є власне аналізом, решта – синтезом, продукуванням тексту, а не його аналізом (посібник для 9 кл.).

Іноді завдання для учнів чи зауваги для вчителів сформульовано некоректно через термінологічну неточність: так, *збагачення мови учнів етнокультурознавчою лексикою* передбачає роботу з термінологією етнокультурознавства, а не з лексикою, яка має особливе етнічне, культурне забарвлення (як і передбачено в посібнику). Сплутано подають назви завдань *лінгвістичне дослідження*, *лінгвістичне спостереження*, коли зміст завдань переважно такий самий: *виявити певне мовне явище* (посібник для 11 кл.).

Формулювання завдань часто нечіткі або ж передбачають неоднозначні відповіді. Так, заголовок *«Мова – скарбниця духовності народу»* може бути і темою, і основною думкою твору С. Плачинди про мову. Натомість учням запропоновано обрати лише один варіант: це *тема* чи *основна думка* (посібник для 8 кл.). Так само некоректним вважаємо вислів про те, що *одним із джерел фразеології є вислови письменників*, точніше було б сказати *творчість письменників* (посібник для 6 кл.).

Часто в посібниках трапляються формулювання, які потребують або скорочення, або додаткових зауваг, як-от: *приголосні звуки поділяють на глухі, дзвінки й сонорні* (у шкільному курсі української мови сонорні звуки зараховано до дзвінких). Якщо далі не вжито термін *сонорні звуки*, то чи варто про них зазначати, заплутуючи учнів? Адже багато тез сучасної наукової філологічної думки не збігається зі змістом шкільного курсу, наприклад, у школі не виокремлюють напівм'які приголосні, сурядні словосполучення, ніколи не визначають як підмет звертання та ін. Це саме та ситуація,

коли суб'єкт оцінювання (учень) може дізнатися з посібника більше, ніж передбачено шкільною програмою, і це йому зашкодить під час тестування: типова, на жаль, ознака того, що в школі мають тепер не готувати до самостійного творчого мислення, уміння адаптуватися до мовного середовища й оптимально реалізуватися в ньому, а тільки при звичаювати до відтворення змісту навчальної програми на ЗНО.

Етичність формулювань. Чи не найвагоміше побажання до авторів більшості посібників – осучаснити й оживити мовний матеріал та способи його подання. Тексти в посібниках переважно патріотичні, максимально спрямовані на формування визначених програмою моральних якостей, однак їхня подекуди гіпертрофована пафосність відштовхує від сприймання змісту. Так, авторам не варто ставити себе (й учителя) в опозицію до учнів агресивними фразами на зразок: *у вік музичного модернізму, задушливого віяння біт-, хіп-, поп-, рок-музики, що заповонила душі широких мас, особливо молоді, наша пісня повинна стати оазисом духовності для тих, хто здатен відчувати красу рідної мови, вслухатись у соловейкову мелодію* (За А. Авдієвським) (посібник для 5 кл.). Чи варто нагадувати, що саме через популярну сьогодні хіп-хоп і рок-музику українська пісня й мова долинає до молоді, а неформальність музики ще не є ознакою її низькопробності.

Мета заняття з теми *«Грецькі крилаті вислови. Олімп. Титан»* передбачає, зокрема, *виховувати шанобливе ставлення до класного керівника*. Такі формулювання можуть спричинити жорсткий стьоб з боку шестикласників (посібник для 6 кл.).

У низці формулювань варто збалансувати емоційний аспект викладення матеріалу, як-от: *беззаперечно, найдорожчим скарбом людства є рідна мова – можливо, одним із найдорожчих скарбів? У підрозділі «Українська мова – найрозкішніша гілка індоєвропейської мовної сім'ї»*, де подано суху класифікацію мовної сім'ї, винятковість української мови підтверджено лише одним, достатньо декларативним, реченням: *українська мова як одна з найрозкішніших гілок індоєвропейської мовної сім'ї є однією з найбагатіших і наймелодійніших мов світу*. Також не зовсім виправдане, на нашу думку, формулювання: *аргументовано доведіть, що мова є найдивовижнішим*

явищем у світі (посібник для факультативних занять) або тема дискусії *Який літературний жанр найкращий?* (посібник для 8 кл.).

Отже, через неетичні, емоційно незбалансовані, декларативні, пафосні формулювання мова підручників може спровокувати відразу до українського слова, до вчителя.

Добір мовного матеріалу.

За змістом. Вади добору мовного матеріалу до вправ іноді спричиняють суттєві труднощі під час виконання тестових завдань. До прикладу, слід вказати ряд, де немає діалектного слова: **А.** хата, колиба; **Б.** плекати, доглядати; **В.** смугастий, басаманистий; **Г.** гарний, файний. Слово *плекати* позначене в 11-томному Словнику української мови як діалектне лише в одному з трьох значень: «3. Годувати груддю». Натомість два основні значення «1. З любов'ю вирощувати, виховувати кого-, що-небудь; викохувати. 2. *перен.* З любов'ю зберігати в пам'яті, серці що-небудь, пристрасно мріяти про здійснення чогось» сьогодні є загальноновживаними. *Басаманистий* СУМ подає з ремарками *розм., рідко*. Навряд чи шестикласник без словника зможе «пригадати» такі тонкощі, крім того, діалектна належність слова *плекати* залежить від значення, а судячи із наведеного поряд *доглядати*, актуалізується НЕдіалектне значення (посібник для 6 кл.).

Украй необхідно збільшити кількість дотичних до сьогодення тематичних, мовних ознак, оскільки мовний матеріал рукописів не відбиває особливостей сучасних комунікативних ситуацій, є одноманітним, лексично неактуальним. Наприклад, тему *Телевізор у твоєму житті* варто замінити на *Інтернет/комп'ютер у твоєму житті*, тему *Краще ім'я, ніж прізвисько* доповнити темою *Ім'я та нік* (посібник для 6 кл.).

До прикладів на орфограми варто вводити запозичені й питомі актуалізовані слова й неолоксми (зокрема скорочення), проблемні з погляду правопису: *онлайн, онлайн-... , онлайнівий, диджей, акаунт, арт-виставка, арт-директор, бізнес-комунікатор, веб-дизайн, веб-ресурс, веб-пошта, інтернет-спілкування, інтернет-простір, інтернет-провайдер, месидж, саміт, чипси, бутик, сендвіч, логін, блогер* тощо. Натомість можна вилучити *пейджер* і *магнітофон* із категорії неологізмів – це вже історизми. Водночас доречно було б пропонувати питомі українські

слова як відповідники новітнім запозиченням: *онлайн – наживо, пост – допис, інтернет – всемережжя* тощо.

Також автори підручників і посібників мали б значно активніше демонструвати функціонування української мови в усіх сферах сучасного життя. Бажано було б, зберігши історичні, культурологічні екскурси, уривки із класичної літератури, додати сучасних текстів, із новітнішою, психологічно ближчою для учнів тематикою, навести мовні й комунікативні приклади із сучасного життя. Закиди про відсутність «хороших» сучасних зразків мовної практики сприяють утвердженню думки про нежиттєздатність української мови.

Ще одне питання – технічне й змістове паспортизування джерел. Технічне потребує редакторської уніфікації графічного подання посилань (дужки, крапки, проміжки тощо). Змістове паспортизування спричиняє низку міркувань: а) чи доцільне таке кваліфікування джерела як, наприклад, *з енциклопедії, з журналу, з календаря, з довідника* тощо, коли паспорт не є додатковою ілюстрацією стилістичної, жанрової належності тексту тощо; б) імовірно, деякі тексти автори пишуть самі, паспортизуючи з *газети, з журналу*. Можливо, авторські тексти варто подавати як непаспортизовані за умовчанням; в) щодо окремих джерел треба вказувати рік написання, подавати ширшу назву джерела, щоб актуалізувати історичний, культурний контекст.

Реалізація лінгвістичного складника (науковість).

Термінологічно-поняттєва точність. Складність засвоєння теоретичних знань, формування умінь та навичок, подеколи неможливість виконання деяких завдань спричинена розмитістю поданих теоретичних понять, розбіжністю в термінології, неуніфікованістю метамови посібника.

Нечітка дефініційна основа посібників не сприятиме формуванню чітких знань про те чи те мовне явище (особливо коли йдеться про словники основних понять), наприклад, *афоризм* визначено як *крилатий вислів, що має форму речення* (посібник для 6 кл.). У тезаурусі ж посібника й *афоризм*, і *крилатий вислів* (перше значення) подано хоч і однаково, але без зазначення «*те саме, що...*» (а ця формула суттєво б сприяла усвідомленню зв'язку цих понять). Про *експресію* згадано лише у визначенні крилатих слів, але ж загальновідомо, що

фразеологізм – це насамперед *експресивне* неподільне сполучення. Також у дефініціях треба було б показати зв'язок між фразеологізмом та його різновидами (посібник для 6 кл.).

Не можемо погодитись, що *фонетика* – це **набір** звуків, інтонацій і наголосів; що *слово* саме по собі ніякого змісту, ніякої думки поки що не виражає, воно **не має навіть ще свого конкретного значення** – варто зазначити, яке ж значення має слово (навчальний посібник «Практикум з правопису і граматики української мови»). Чи те саме *наука про мову* й *українська мова* як навчальний предмет? Чи коректно ставити запитання: *Яка наука вивчає морфему?*, коли раніше йшлося про **розділи науки про мову** (підручник для 8 кл.).

Поширені, загальнозживані, однак приблизні, образні визначення тону як *оксамитного, ніжнього, м'якого, глухого, теплого, твердого, верескливого, різкого* (деякі з них синонімічні, межі яких важко встановити) автор подає у стовпчик через ризик, а це може задекларувати їх у свідомості користувача як обов'язкові кваліфікаційні характеристики.

Складність виконання деяких завдань може бути пов'язана з розмитістю поданих теоретичних понять. Наприклад, ідеться про *спілкування, повідомлення і вплив*, які запропоновано чітко розмежувати одне від одного і в такому разі *ділитися літніми враженнями з друзями* – це або тільки *вплив*, або тільки *повідомлення*, або тільки *спілкування*, хоча, як відомо, спілкування – це триспрямований процес, який передбачає обмін інформацією, взаємовплив і взаємодію. Також некоректно сформульовано завдання: *вказати на вид мовлення* (за названими поняттями передбачено визначити, ідеться про письмове чи усне мовлення), хоч у попередній таблиці *видом* названо форму мову за характером діяльності учасників (*монолог і діалог*), а форму мови за матеріальним вираженням (*усна і письмова*) – *формою* (посібник для 5 кл.).

Подекуди трапляється розбіжність у термінології, зокрема зживання родо-видових назв як однорівневих (*добір лексики, мовних одиниць та мовленнєвих структур; читання творів, уривків, поезій, гуморесок про школу*) або небажана термінологічна синонімія: *сприймання, читання, ознайомлювальне*

прочитання (прочитання – інтерпретація?); прослуховування, аудіювання (посібник для 5–7 кл.).

Змістова відповідність мовним та науковим фактам.

Відчутний дисонанс між визначенням у посібниках певного процесу, явища, факту мови та реальним станом речей у мові й у сучасній лінгвістиці. Так, некоректно називати писемне мовлення винятково монологічним, тоді як під час спілкування в програмах швидкого обміну повідомленнями (у чаті) *письмова* мова реалізує (не відтворює!) і *монолог*, і *діалог*, і *полілог*. Так само письмовий текст може бути зафіксований не лише на папері (як зазначено в посібникові), а й в електронному вигляді. До змісту підручників (через зміст програм) треба ввести теми з культури спілкування у віртуальному середовищі, мобільним телефоном тощо.

Особливо наголошуємо на *лексикографічній неточності*, оскільки словники щораз частіше стають невід'ємною частиною навчальних посібників.

Принципи тлумачення деяких одиниць є сумнівними: *бити поклони* – це більше, ніж просто *низько кланятись*, це ще *довго й настійливо когось про що-небудь просити*; за поданим тлумаченням одиниці *нічого не робити* повними синонімами виявляються фразеологізми *бити байдики* та *спочивати на лаврах* (підручник для 8 кл.).

Окрім мовної неточності (спотворення семантичного обсягу мовних одиниць), фіксуємо лінгвістичну неточність (порушення лексикографічних традицій): фразеологізм *легкий на руку* витлумачено фразеологізмом *легкий на почин*; як *укопаний* витлумачено дієслівною формою *стояти непохитно*.

Коли багатозначні лексеми в тлумачному словнику репрезентовані лише одним значенням, то це, на нашу думку, може бути виправданим, якщо вони або ремаркуватимуться (галерея, портал, *архіт.*), або будуть представлені всіма значеннями. *Шпиталь* у значенні *лікарня* подано як застаріле, але відомо, що це значення сьогодні активізувалося. Також варто було б давати стилістичні ремарки, напр., *лик – заст.*, *церк. (застаріле, церковне)*. Структурні елементи словничків подеколи не адаптовано для підручника, адже незрозумілими для школярів є вжиті скорочення (*сов., ур., ев., ід.* тощо) (посібник для 8 кл.).

Іноді словники нечітко визначають нормативний складник матеріалу. Наприклад, у лівому стовпці **так кажуть...** неприпустимо розмито категорії *помилково / правильно*; у правому ж стовпці **а ми радимо так...** змішано категорії *правильно / рекомендовано / питомий варіант / стилістичний варіант / семантичний варіант / структурний варіант*. Словник ніби запропонував читачеві самому вирішувати, де ставити кому в дилемі: «Вживати не можна ігнорувати» (словник «Мова – не калька»):

так кажуть...	а ми радимо так...
Аби не зглазити	Коли б не зурочити (не врікти)
Або пан, або пропав	Або рибку з'їсти, або на дно сісти
Абонент	Користувач; передплатник
Абонентський ящик	Абонентська скринька
Абревіатура	Скорочення
Абсолютний	Повний; цілковитий; безумовний; довершений; необмежений
Абсолютно (зовсім) нічого	Ні цурочки

Отже, невідповідність тверджень посібників мовним фактам та їх науковим (зокрема, лексикографічним) інтерпретаціям шкодить навчальному процесу.

Повнота. Деякі відомості в посібниках (і в структурі, і в теоретичних матеріалах) подано неповно, фрагментарно. Так, підрозділ *Українська діаспора* довідника «Українська мова» має бути акцентований на мовному питанні, а не просто подавати інформацію про кількісний склад і загальнокультурну діяльність української діаспори. У підрозділі *Лінгвістика як наука про мову* з-поміж розділів мовознавства не бачимо *орфографії, морфології та синтаксису*. Можна вважати, що два останні розділи «приховані» під пунктом *граматика*, однак у такому разі незрозумілою є наявність окремого розділу *пунктуація*.

У завданні про *літературну, державну, рідну, національну мову* можна згадати й *офіційну мову* (підручник для 9 кл.).

У словниковому додатку до посібника непослідовно подані закінчення Р.в. (до слів *лунка, лексикон* їх не наведено), наголоси (не відбито, що під час відмінювання слова *куркуль* наголос переходить на закінчення), граматичні ремарки (до слів *макітра, копил* не подано рід), непослідовно вжито велику букву (посібник для 8 кл.).

Спостерігаємо жанрову незбалансованість матеріалу. Так, порівняно з оповіданнями, повістями, скупіо представлено вірші, зовсім бракує п'єс, також байок, легенд, прислів'їв, приказок, пісень, передбачених програмою (посібник для 8 кл.).

На жаль, об'єктивна ситуація навколо чинного українського правопису не сприяє повноті поданого в посібнику теоретичного матеріалу. Поза увагою залишаються багато випадків, що потребують врегулювання правил написання слів разом, окремо, через дефіс, великої букви тощо, правопису іншомовної лексики. Однак подавати актуальний, «живий» мовний матеріал із сучасних джерел, написання якого чинний правопис здатний регулювати, – це обов'язок нових видань, адже сенсу в деяких прикладах – *Київський будинок мод, вуз, загс* – жодного.

Словосполучення «новий правопис», «нові правила» сьогодні живляють саме на означення тих змін, що їх пропонують до правопису 1993 року. Тому формулювання назви розділу «Слова, правопис яких зазнав змін згідно з новими правилами 1993 року» звучить суперечливо. Тим більше, що для сьогоднішніх школярів чи є потреба «переучувати» написання зібраних до окремого списку слів. Можливо, цей список, а також актуальний реєстр слів із літерою *г*, варто подати наприкінці посібника як додатки, зазначивши це при теоретичному матеріалі щодо правопису іншомовних слів.

Логічність. Непослідовність подання теоретичного й фактичного матеріалу теж не сприяє успішному навчанню мови.

Чи не випадає параграф *Порівняльні звороти* з розділу *Складне речення*, коли є розділ *Видокремлені члени речення* (навчальний посібник «Практикум з правопису і граматики української мови»). В одному ряді «*Орфографія. Просте неускладнене й ускладнене речення*» названо нерівноцінні поняття, логічніше було б зазначити «*Орфографія. Пунктуація*» й далі деталізувати синтаксичні теми в названих межах (посібник для 9 кл.).

Отже, рукописи підручників, посібників з української мови хвилюють системними вадами. Вони спричинені частковою невідповідністю навчальних програм сучасній лінгвістичній теорії, а також огріхами в редакторській роботі. Також помітна потреба в осучасненні джерельної бази більшості підручників.